

“CHOR DARVESH” ASARI MANBALARINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Ahadxon Hamidxonov

Annotatsiya: Jahon adabiyotidagi mashhur asarlardan biri “Chor darvesh” ko‘p asrlardan buyon o‘rganib kelinmoqda. Mazkur shoh asarning har bir davrda o‘z mualliflari bo‘lgan. Jahon so‘z san‘atida e‘tirof etilgan, yuksak badiiy saviyaga ega bo‘lgan Ziyovuddin Naxshabiyning “Chor darvesh” asari keyingi davrlarda paydo bo‘lgan “Chor darvesh”lar uchun poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning ko‘plab tillarga tarjima qilinishi ortidan bir qancha yangi variantlari yaratildi. Naxshabiyning bu asari Sharq durdonalaridan ilhomlangan shoirlar beshigiga aylangan Markaziy Osiyoda ham keng tarqalgan. O‘zbekiston mintaqa davlatlari orasida “Chor darvesh”ning qadimiy qo‘lyozmalarini asrash, milliy merosdan unumli foydalanish jihatidan alohida o‘ringa ega. Qolaversa, o‘zbek adabiyotida Nahshabiy asari asosida yaratilgan va “Chor darvesh” deb nomlangan bir qancha asarlar mavjud. Latifiyning nasriy, Xiromiyning esa nazmda bitilgan “Chor darvesh”lari o‘zbek adabiyotida muayyan qadriyatga ega. Ushbu maqola qardosh o‘zbek adabiyotidagi “Chor darvesh” asarlari haqida ma‘lumotlarni to‘plash hamda ushbu mavzudagi tadqiqotlarni ilmiy tahlil qilish va ular haqidagi xulosaviy fikrlarni taqdim etishni vazifa qilib qo‘yadi. Muallif o‘zbek zaminida bitilgan “Chor darvesh” variantlarining o‘ziga xos xususiyatlari, ularning badiiy qimmatini va ahamiyati haqida o‘z fikrlarini bayon qiladi.

Kalit so‘zlar: Ziyovuddin Naxshabiy, “Chor darvesh” qo‘lyozmalari, Xiromiy merosi, hikoyat, qush tili.

“Chor darvesh” — Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan ishqiy sarguzasht asar. Dastlabki nusxasi 18-asrda O‘rta Osiyoda forsiy tilda noma‘lum muallif tomonidan yaratilgan. “Chor darvesh”ning syujeti boshqa sarguzasht asarlarga o‘xshab roviy xarakterga ega. “Chor darvesh” muqaddima va xotimadan tashqari, 5 qismdan — Rum moliki Ozodbaxt va to‘rt darveshning sarguzashti tasviridan iborat. Ozodbaxt befarzand edi. Kunlardan bir kun taxt vorisi — farzand dog‘ida yurgan Ozodbaxt qabriston ziyoratiga borib, to‘rt darveshga uchrab suhbatlashadi. Ulardan ikki nafari Ozodbaxtga o‘z sarguzashtlarini hikoya qiladi. Shundan so‘ng podshoh darveshlarni saroyga eltib, ziyofat beradi va qolgan ikki darveshning ko‘rgan kechirganlarini tinglaydi. Qissaxonlik ayni qizigan paytda saroy xodimi podshoh xotinlaridan biri farzand ko‘rganligi haqida xushxabar keltiradi. Ozodbaxtning farzand ko‘rishi, qissalar oxirida darveshlarning murodmaqсадlariga erishishi tafsilotlari "Chor darvesh."ning syujetini tashkil qiladi. Qissa ichida qissa shaklidagi bu asarda mardlik va jasorat, insonsevarlik va ilm-ma‘rifat, yuksak axloq-odob targ‘ib etilib, xoinligu pastkashlik, nopokligu ta‘magirlik, boylikka ruju qo‘yish, xudbinlik qattiq qoralanadi. Farang, Rum, Shom podshohlarining qizlari ayshishrat, rohat va farog‘atdan chin muhabbat yo‘lida sadoqatni, insonsevarlik, adolatpeshaligu

haqiqatparvarlikni afzal biladilar, sodiq do‘st uchun jonfidolik qiladilar. Darveshlar siymosida ham ana shu xislatlar mujassam. Barcha sarguzasht qissalar singari “Chor darvesh” ham nasr nazm aralash tarzda bitilgan. 19-asrda “Chor darvesh” Bombay, Toshkent shaharlarida toshbosma usulda bir necha bor chop etilgan. “Chor darvesh”ning o‘zbekcha (Xiromiy dostoni), qozoqcha (Shodi To‘ra dostoni) hamda “Bog‘u bahor” nomida urducha (Mir Ammon Dextdaviy qissasi) variantlari ham yaratilgan.

Xiromiyning hind hikoyalaridan hikoya ichida mustaqil asar yaratishi, ehtimol, “Chor darvesh” bilan chegaralanib qolmasa kerak. Chunki bunga bog‘liq bir necha asarlar mavjud. Bu borada T. Qorayev kelib chiqishi no‘malum “To‘rt darvesh” (Chor darvesh) dostonining asl vatani Hindiston ekanligini ta’kidlaydi [Kapaev 1966, 11]. Dastlab, hoshiyali hikoya tarzida bo‘lgan asar Xiromiyning shu nomdagi asari o‘zagini tashkil etgan. Demak, Sharqda keng tarqalgan hikoyatlar shoir ijodining yangi bosqichga ko‘tarilishiga zamin yaratgan.

Shuning uchun ham Xiromiy “Alisher Navoiy davrida boshlangan o‘zbek tili rivoji uchun kurashni davom ettirib, buni o‘zining “Chor darvesh”, “Ra‘no va Zebo”, “Yusuf va Zulayxo” dostonlari orqali isbotladi va o‘zbek tilining boyligi va imkoniyatlarini ko‘rsatib berdi” [Kapaev 1966, 22].

Xiromiyning badiiy mahorati Mulla Qurbon Xiromiyning bizgacha yetib kelgan boy adabiy merosi ham epik, ham kichik hajmdagi she‘rlardan iborat. Shoirning “Chor darvesh” (1854), “Ra‘no va Zebo” (1856), “Yusuf va Zulayxo” dostonlari hamda 175 baytdan iborat muxammaslari bor. Umuman olganda, Xiromiy merosi 30 000 misradan iborat [Kapaev 1966, 8]. Ushbu asarlarning har birida ko‘plab g‘oyalar, badiiy naqshlar, individual tafsilotlarni topish mumkin. Bunday asarlar qatorida, shubhasiz, “Chor darvesh” asarini aytish mumkin. Xiromiy ijodiga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda “Chor darvesh” qo‘lyozmalarining tavsifi va saqlanishi haqida ma’lumotlar hamda batafsil xulosa berilgan. Masalan, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida №1795 raqami bilan belgilangan “Chor darvesh”ning qo‘lyozma nusxasi mavjud. Bu qo‘lyozma 1270-1271 (milodiy 1854–1855) yillari yozilgan va 1272 (1856) yili nasta’liq yozuvi bilan Qo‘qon qog‘oziga ko‘chirilgan. Qo‘lyozmaning hajmi – 199 bet, she‘rlar soni – 6000ta. Shuningdek, Kitob va Shahrisabz shaharlarida “Chor darvesh”ning ikkita qo‘lyozmasi borligi ma’lum.

Mulla Qurbon Xiromiy “Chor darvesh” asarining yozilishida o‘zbek zaminida keng tarqalgan ushbu qo‘lyozma nusxalar asos bo‘lgan deyish mumkin. Garchi Xiromiy Ziyovuddin Naxshabiyning “Chor darvesh”iga asosiy e’tiborni qaratgan bo‘lsa-da, unga boshqa nusxalar ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Xiromiyning hind hikoyalaridan hikoya ichida mustaqil asar yaratishi, ehtimol, “Chor darvesh” bilan chegaralanib qolmasa kerak. Chunki bunga bog‘liq bir necha asarlar mavjud. Bu borada T. Qorayev kelib chiqishi no‘malum “To‘rt darvesh” (Chor darvesh) dostonining asl vatani Hindiston ekanligini ta’kidlaydi [Kapaev 1966, 11]. Dastlab, hoshiyali hikoya tarzida bo‘lgan asar Xiromiyning shu nomdagi asari o‘zagini tashkil etgan. Demak, Sharqda keng tarqalgan hikoyatlar shoir ijodining yangi bosqichga ko‘tarilishiga zamin yaratgan. “Chor darvesh”ning kelib chiqishi hind adabiyotining qadimiy xazinasi sanalgan sanskrit tilida yozilgan “Shukasaptati” (“To‘tining

yetmishta hikoyasi”) asariga borib taqaladi. Asli o‘zbek zaminida tug‘ilgan, hind va fors adabiyotlarida katta shuhrat topgan Ziyovuddin Naxshabiy 1330-yili “Chor darvesh”ni forsiy tilda yozgani ma’lum.

Asarni qozoq tiliga tarjima qilgan olim A.Qo‘niratboyev shunday yozadi: “Chor darvesh” asari Sharqda ayollarning hiylanayrangini va shu bilan birga ojizaligini oshkor etgan eng mashhur badiiy asarlardan biridir. Bu asarning XVIII asrda shoir Muhammad Qodiriy, XIX asrda Haydar Baxsh Haydariy qalamiga mansub yirik nusxalari ham bor. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, “Chor darvesh” XIX asrlardan boshlab o‘zbek shoirlarining diqqatini tortgan. Ana shunday shoirlardan biri – Mulla Qurbon Xiromiy Naxshabiy nusxasi asosida “Chor darvesh”ni yozgan. U Naxshabiyning o‘z asarining andozaga solingan nusxasi bilan ishlash tajribasidan “Chor darvesh” va uning o‘zbek adabiyotidagi variantlaridan ham foydalangan. Naxshabiy asarni barcha hind adabiy yodgorliklari syujetlari orqali boyitgan bo‘lsa, Xiromiy o‘zbek adabiyotining xazinasida ko‘pdan ma’lum bo‘lgan durdonalardan butunlay yangi doston yaratdi. Shoirning qobiliyati, iste’dodi, bilimi tufayli dunyoga kelgan 12 ming misradan iborat “Chor darvesh” o‘zbek xalqining ma’naviy boyligiga aylandi [Kapaev 1966, 14-15]. Xiromiy “Chor darvesh”sida ham boshqa shu nomdagi asarlar kabi uch bosh qahramon (Maymun, Xo‘jast va To‘tiqush) sarguzashtlaridan tashkil topgan. Qolgan qahramonlar asosiy qahramon – To‘tiqush orqali ifodalanadi. Maymun hikoyaning boshida sayohatga chiqib, faqat oxirida qaytib kelsa-da, u hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Chunki asarning asosiy belgilari maymunning yo‘lga otlanishi bilan murakkablashadi. Asar ichidagi hikoyalarning barchasida “Maymun” umuminsoniy qadriyatlarni va turli xil xatti-harakatlarga qozilik vazifasini bajaradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Naxshabiy davridan davom etib kelayotgan asar nusxalariga (variantlarga) jiddiy o‘zgarishlar kiritilmagan bo‘lsa-da, Xiromiy nusxasi nazm, she’riy kuch va badiiy uslub jihatidan Naxshabiy ijodidan jiddiy farq qiladi.

O‘zbek tilidagi “Chor darvesh” asarlarida ham ilg‘or asarlarda keng ifodalangan umuminsoniy qadriyatlarga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, tarbiya va axloq, bag‘rikenglik va hayo, adolat va insof, e’tiqod va rostgo‘ylik kabi didaktik masalalar o‘rin olgan [Kapaev 1966, 15]. Xiromiyning “Chor darvesh”sida ham mardlik va e’tiqod, muhabbat va mehr-oqibat kabi insoniy fazilatlar tanqid qilinadi. Asardagi qisqa hikoyalar fikrni kognitiv jihatdan mustahkamlash uchun ishlatiladi. O‘zbek shoiri o‘z dostoni orqali milliy tarbiya va ma’rifatning serqirra masalalaridan xabardor etadi. Tadqiqotchi T. Qorayevning ta’kidlashicha, “Hikoya syujeti, dunyoqarashi, xulq-atvori bilan farq qiluvchi uch qahramonning taqdiri va xarakterini ochib berishga qaratilgan [Kapaev 1966, 15]. Xiromiy uch bosh qahramonni Naxshabiydan olgan bo‘lsada, ularning insoniy tabiatiga yangicha mazmun bag‘ishlaydi, hikoya davomida turli qarorlar qabul qiladi. Masalan, Naxshabiy nusxasida maymunning xarakterini asar boshida va oxiridagi xatti-harakatlari belgilaydi. Bozordan to‘tiqush sotib olib, o‘ziga hamroh bo‘lib olib kelgani, butun uyni, jonini qushlarga ishonib topshirgani uning bag‘rikengligidan darak bersa, olis safardan qaytganida shaytonning nayrangiga uchmay, o‘z iffatini saqlab qola olgan ayolini insofsizlarcha o‘ldirishi uning haddan ziyod qattiqqo‘l ekanligidan darak beradi.

“To‘ti va Xujasta”ning ellik ikki kun davom etuvchi qissasi ham maymunning o‘ziga xos fazilatlarini ochib beradi. Xiromiy “Chor darvesh”sidagi maymun esa ijobiy obraz bo‘lib, asar yakunida u salbiy obrazga aylanib, unda shafqatsizlik va to‘ymaslik yaqqol ko‘zga tashlanadi [Kapaev 1966, 15]. Naxshabiy asaridagi Xujasta qalbi ikkiga bo‘lingan obrazdir. U sevgilisi uchun ehtiros va ayollik olami bilan qiziq suhbatdosh. Ular bir-birining maftunkor ertaklarini tinglab, ajib hikoyalarga bo‘lgan ishtiyoqi bilan tong otayotganini sezmay ham qoladi. U erining yo‘qligidan foydalanib, haromga botgan begona yigitga turmushga chiqmoqchi bo‘lsa-da, sharqona ayol tabiatidan qochib qutula olmaydi. Xiromiy tasvirlagan Xujastada o‘z davri ayollariga xos harakatsizlik va qo‘rqoqlik belgilari namoyon bo‘ladi. Ishqdan boshi aylangan qahramonning bosiqqligiga, chidamliligiga ko‘proq e‘tibor berganga o‘xshaydi. Ammo, Xujasta o‘zining fidoyiligi, tinimsiz kurash va shirin orzular qarshisidagi matonati orqali “Chor darvesh”ning mohiyatini ochib beradi [Kapaev 1966, 15]. Xiromiy “Chor darvesh”sida ham to‘tiqush asarning asosiy ustuni. U uyda qolgan kelinchak va olis safarga otlangan erini ipsiz bog‘lab turgan obraz. Qush obrazini tahlil qilgan T.Qorayev ta‘biri bilan aytganda, “kengaytirilgan hikoyaning eng faol obrazi bo‘lgan to‘tiqush uni go‘zal hikoya bilan bezatadi. Bu bosh qahramonlar taqdirida katta rol o‘ynaydi. Hikoyada Xiromiy o‘z fikrlarini va yaxshilikka intilishlarini ifoda etgan” [Kapaev 1966, 15-16].

Tadqiqotchi o‘z ilmiy ishida Xiromiy ijodiga tanqidiy nazar bilan qaraydi. Uning muallifligi, yozuv uslubi, tarixiy bilimi, dunyoqarashiga har tomonlama baho beradi. U o‘z xulosalarida Xiromiy asarlarini qiyoslab, ularni qarama-qarshi qo‘yish orqali baholaydi. Unda shoirning har bir asarida qanday adabiy yondashuvdan foydalanishi, bu usullar asar tabiatiga qanday ta‘sir ko‘rsatishiga e‘tibor qaratiladi. Shuning uchun ham uning hikoya va qissalarida mingdan ortiq personajlar muayyan maqsadga muvofiq tasvirlangan [Kapaev 1966, 16]. O‘zbek tadqiqotchisi Xiromiyning “Chor darvesh” va “To‘rt darvesh” dostonlarini ham o‘ziga xos xususiyatlari, o‘xshash va farqli tomonlariga asoslanib tahlil qildi. Masalan, u “Chor darvesh”ning tuzilishi “To‘rt darvesh”dan murakkab emasligini ta‘kidlaydi, bu esa hikoyadagi qahramonlarning cheklangan ishtiroki bilan izohlanadi. Darhaqiqat, qaysi variantni olsak ham, Xujasta, to‘tiqush va maymun obrazlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Lekin Xujasta hikoyaning barcha qismlarida qatnashsa-da, unchalik faol emas. Binobarin, agar o‘rnatilgan kompozitsion yondashuv imkoniyatlaridan “Chor darvesh” va uning o‘zbek adabiyotidagi variantlaridan foydalanilmasa, barcha hikoyalarni bir muhitda jamlash va ulardan umumiy maqsadga erishish uchun foydalanish qiyin bo‘ladi [Kapaev 1966, 19-20].

Xiromiy va uning “Chor darvesh”si haqidagi ilmiy ishda hikoyaning tuzilishi, uning o‘ziga xos xususiyatlari, janr xarakteri va nazira usulidan foydalanilishi haqida xulosalar keltirilgan. Qolaversa, nafaqat muallifning uslubi va yozish mahorati, balki uning shaxsiyati haqida ham ko‘plab ma‘lumotlar mavjud. Ushbu ma‘lumotlarning o‘zi asarning tabiatidan kelib chiqadi. Buni o‘zbek xalqining ma‘naviy qadriyatiga aylangan “Chor darvesh”ning dunyoga kelishiga Xiromiy tafakkuri va bilimi, qobiliyati qay darajada ta‘sir qilgani bilan tushunish mumkin [Kapaev 1966, 21-22]. Xiromiy fors va arab tillarini, munajjimlik ilmini,

dunyoning yaralish sirlarini, dialektikani, ritm va uyg‘unlik ta’limotlarini, geografiya va tarixni yaxshi bilgan. Binobarin, u davr ijodkori sifatida oldiga qo‘yilgan murakkab vazifalarni bimalol hal eta oldi [Kapaev 1966, 21-22] degan fikrni “Chor darvesh” qiymatini oshiruvchi va uning badiiy sifatiga ta’sir etuvchi muhim ma’lumot sifatida qarash kerak. “Chor darvesh” kecha va kunduzi bo‘ladigan turli sarguzashtlarni inson qalbi orqali tasvirlaydigan asardir. Kun qoraygach, qalbini shayton egallagan Xujasta tun bo‘yi hikoyachining qiziqarli hikoyalarini tinglab, tong yorisha boshlaganda uyquga ketadi. Tong otishi bilan porlab chiqqan quyosh kuni bo‘yi yer yuziga nurini sochib hukmronlik qiladi. Hamma variantlarda ham o‘z aksini topmaydigan bu vaqt tungi yurishga tayyorgarlik ko‘rish Xujastani ozod qilish vaqti hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, XV asrda go‘zal insoniy xulqni tarannum etuvchi asarlari bilan mashhur bo‘lgan Navoiydek farzandlarni tarbiya qilgan o‘zbek xalqining so‘z san’atidagi “Chor darvesh” variantlari yana ko‘p tadqiqot obyektlariga aylanadi, deb umid qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Караев, Т. 1966. Поэт Хироми и его литературное наследие. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Бухара.
2. Мусурманов, Э.Р. 2020. Генезис узбекско-китайских литературных связей: общность в фольклоре и литературе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Самарканд.
3. Хасанова, Ш. 2016. Сравнительно-типологическое и текстологическое исследование произведений типа «Тути-намэ» и «Куш тили». Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ташкент.
4. Күмісбаев, Ө. 1994. Терек тамырлар. Алматы: Ғылым.
5. Қасқабасов, С. 2002. Жаназық. Астана: Аударма.
6. Муродов, Х. 2015. Сўзбоши. Зиевуддин Нахшабий, Ҳайдар Бахш Ҳайдарий. Тўтинома. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.